

'સમૂળી ક્રાંતિ'ના વિચારો વર્તમાન સંદર્ભમાં

જો તમે અને હું નર્થુ સત્ય અને કેવળ સત્ય જ પાંચ મિનિટ સુધી કહીશું તો આપણાં સઘળાં મિત્રો આપણને છોડી જશે. જો દસ મિનિટ સુધી તો આપણને દેશમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવશે, જો પંદર મિનિટ સુધી, તો આપણને ફાંસીએ ચઢાવશે.

(મિસ બારબરા યંગના 'ધિસ મેન ફ્રોમ લેબનોન'માંથી)

'સમૂળી ક્રાંતિ' (લે. શ્રી કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા) ગ્રંથનું ક્ષેત્ર ભારતીય ધર્મ અને સમાજ, રાજકારણ અને કેળવણી છે. લેખક પોતે જણાવે છે કે, કેટલાંક વિચારો મનમાં ભરેલા હતા અને કેટલાંક અનેક લેખો દ્વારા સૂચવાયેલા પણ હતા. આંતરિક વિચારોને જેમ જેમ લખતા ગયા તેમ નવા વિચારો આવ્યા અને જ્યારે જગત આજે અતિશય અસ્વસ્થ છે એ વિષે ક્યાંય મતભેદ નથી ત્યારે આ આપણું કંઈ જગ્યાએ બગડ્યું છે? સુખના સાધનો આપણને દુઃખરૂપ, શાપ સમાં થઈ પડ્યાં છે ત્યારે તેઓ બહુ સ્પષ્ટ થઈ કહે છે.

'જિંદગી ખાઈ-પીને મોજ કરી લેવા માટે છે ; એનાથી વધારે કોઈ ઉદ્દાત ભાવના જેમને અડી શકતી જ નથી એવા માટે મારે કશું કહેવું નથી. પણ જેમના ચિત્તમાં ઉદ્દાત ભાવનાઓ વસે છે. પોતાના જન્મ સમયે પોતાના સમાજની જે સ્થિતિ હતી તેથી કંઈક તે અભ્યુદયને માર્ગે આગળ વધે અને તેમાં પોતાનો લેશમાત્ર પણ ફાળો હોય એવી અભિલાષા નિરંતર અથવા રહીરહીને જોર કરી ઊઠે છે એમને મદદગાર થાય એ ઈચ્છાથી લખવા પ્રેરાયો છું.'

લેખકની માન્યતા પ્રમાણે આપણાં અનેક વિચારો અને માન્યતાઓનું આપણે મૂળથી જ સંશોધન કરવાની જરૂર છે. આપણાં ક્રાંતિના વિચારો મોટેભાગે ઉપર ઉપરની મરામતના છે. મૂળ સુધી પહોંચતા નથી. આ બાબતે આપણા સમાજ તરફ નજર કરીએ તો એક વાત આપણે સ્પષ્ટ સમજી લેવી જોઈએ કે; હિન્દુ સમાજમાંથી જ્ઞાતિભાવના એ કદી ન ટળનારો સંસ્કાર અને સંસ્થા છે. જ્ઞાતિથી રહિત હિન્દુ સમાજની રચના થાય એમ કદી બની શકવાનું નથી માટે તેને સ્વીકારી લેવી. તેમાં પણ અનેક દેવોની ઉપાસના અને જ્ઞાતિવાદ એ બંને એક સિક્કાની બે બાજુ છે. વળી આજનો એક પણ ધર્મ હિન્દુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, શીખ, બૌદ્ધ, જૈન વગેરે માનવસમાજના આ જમાનાના કોયડાઓનો ઉકેલ લાવી શકવાને લાયક નથી. તેમાંય હિન્દુધર્મ સૌથી વધારે નિષ્પ્રાણ છે.

મનુષ્યના જીવનમાં કે સમાજની રચનામાં અને વ્યવહારની રૂઢીઓમાં સમૂળી ક્રાંતિ લાવવી હોય તો તેની ધાર્મિક માન્યતાઓમાં સૌથી પહેલું પરિવર્તન થવાની જરૂર રહે છે. જો આપણે આપણી જ તરફ નજર કરીશું તો આપણે હિન્દુઓ જીવનભર એક વિચિત્ર પ્રકારની બુદ્ધિની કસરત કરવાની ઘરેડમાં પડી ગયા છીએ. એક બાજુ આપણી ફિલોસોફી છેક અદ્વૈત વેદાંતની છે જે અંતર્ગત આપણે જગત મિથ્યા, નીતિ-અનીતિ મિથ્યા, પાપ-પુણ્ય મિથ્યા છે એમ માનીએ છીએ અને થોડી જ વાર પછી ગોત્રદેવતા, ગ્રામદેવતા, ગ્રહપૂજા, પિતૃપૂજા, અવતારભક્તિ અને જુદાજુદા તહેવારો નિમિત્તે જુદીજુદી દેવપૂજા કરીએ જ છીએ. (ઉદા. ગણપતિપૂજા કરતી વખતે આપણે પર્યાવરણનો વિચાર ક્યાં કરીએ છીએ?)

એક સુશિક્ષિત માણસ બધું સમજે છે અને તેમ છતાંય માનવસર્જિત અને માનવકલ્પિત ધાર્મિક માન્યતાઓને આપણે માનીએ છીએ એટલું જ નહીં એને છોડવામાં ડર પણ અનુભવીએ છીએ અથવા તો હું પરંપરાને સાચવું છું એવા જૂના બહાના કરીએ છીએ.

લેખકના વિચારો પ્રમાણે હિંદુસ્તાની સમાજને અને જનતાને ઊંચે ચઢાવવી હોય તો નીચેના સિદ્ધાંતો સ્વીકારવાની આપણે હિમ્મત કરવી જ જોઈએ.

પ્રથમ સિદ્ધાંત : 'એક સર્વવ્યાપક પરમેશ્વર સિવાય કંઈ નહીં.'

આપણાં દેવ-દેવતા, ગ્રહ, પિતૃ, અવતાર, ગુરુ, પ્રતિમા કે પ્રતીકની ઉપાસના, પૂજા, મંદિર સ્થાપના વગેરેનો સદંતર નિષેધ કરવો. એ સિવાય પરમેશ્વર સાથે કોઈ બીજા નામ, કાલ્પનિક સત્વને બેસાડી શકાય જ નહીં એવો આગ્રહ રાખવો.

આ વિચારોના અમલમાં આવનારી મુશ્કેલીઓ સંદર્ભે પણ તેઓએ વિચાર રજૂ કર્યા છે. જેમ કે, આ બાબતથી;

- કેટલાંકને પોતાની આસ્થા, ઉપાસનાની સ્વતંત્રતા ઉપર આઘાત થયેલો લાગશે.

- વિવિધતામાં એકતા જેવી આપણી ઉદાર દ્રષ્ટિનો પણ તેમાં વિરોધ દેખાશે. આપણું વિશાળ ભક્તિ સાહિત્ય હટાવવું તેનું વિસર્જન કરવું ખૂબ અઘરું છે.

જેમ કે,

પંડિત જવાહરલાલ જેવા બુદ્ધિથી નાસ્તિકભાવ રાખનારને પણ કમલા નેહરુ હોસ્પિટલના ખાતમુહૂર્ત વખતે અને ઈન્દિરાના વિવાહમાં વૈદિક કર્મકાંડ કરાવવામાં રસ લાગેલો.

વળી, આ વિચારના અમલમાં;

મક્કાની મસ્જિદમાંથી 360 દેવોનું વિસર્જન કરાવતા મહમ્મદને પડેલી મુશ્કેલી કરતાં પણ અનેકગણી મુશ્કેલી છે એ હકીકત છે. માટે પ્રત્યેક મનુષ્યએ પરમતત્વથી સંતોષ માનવો. સર્વધર્મ સમભાવ, મમભાવ વગેરે મોટા સૂત્રોને રજૂ ન કરવા. એવી જ રીતે બીજા પાસે તેની અપેક્ષા ન રાખવી. જુદાજુદા ધર્મોના થોડા વાક્યો લઈ તેનો પાઠ કરી ખીચડી ઉપાસના કરવાનો પણ પ્રયત્ન ન કરવો; એની જરૂર જ નથી. તેણે ઓછામાં ઓછું એટલું તો કરવું કે, “એક દેવ, એક ગુરુ અને એક શાસ્ત્ર”નો આશ્રય રાખવો. બીજાની ભાંજગડમાં ન પડવું.

'एको देवः, केशवो वा शिव ।

एक गुरु का आसरा, एक गुरु से आस

चाहे काऊ गोरे काहे, चाहे काऊ करे,

हम तो एक सहजनन्द रूप के मतवारे'

એવી વૃત્તિ રાખવી, બીજાનો સ્વીકાર નહીં, નિંદા પણ નહીં, જેને જે ક્ષવે તેને માને, 'મને આ ક્ષવે છે' - એટલું જ.

બીજો સિદ્ધાંત : કોઈપણ શાસ્ત્ર (વેદ, ગીતા, કુરાન, બાઈબલ) ઈશ્વર પ્રણિત કે ઈશ્વરવાણી નથી.

તમારી વિવેકબુદ્ધિ પર જેના વચનોની કસોટી કરી શકાય નહીં. તેવા કોઈ વચનને પ્રમાણરૂપે (સાબિતી) બતાવવા નહીં.

'न को शास्त्रनो वक्ता परमेश्वर

ना को विवेकना क्षेत्रथी पर'

ઘણી વખત મનુષ્યોના મુખમાંથી એવા વાક્યો આવી જાય છે કે માનવામાં જ ન આવે. (તે મનુષ્યોને આપણે પાછળથી પરમેશ્વર માની લઈએ છીએ.) એ માણસને એવું શી રીતે બોલતા આવડ્યું? કોઈ અંતર્યામી જાણે એને બોલાવી રહ્યો છે ? અને એનાથી પણ વધારે આગળ વધીને જો તે માણસનું વાક્ય આપણા મનની કોઈ સ્થિતિને સ્પષ્ટ કરે ત્યારે અને ક્યારેક સાચી પડે ત્યારે તે વાણી ભવિષ્યવાણી બની જાય છે અને ત્યારે ઈશ્વર સાથેનો તેનો સંબંધ સ્થાપતા આપણને વાર નથી લાગતી.

આ બાબતને સ્પષ્ટ કરીએ તો સત્યવચન કેવળ પરમેશ્વરની કક્ષામાં મૂકેલા માણસોના મોમાંથી જ નીકળે એવું નથી. કોઈ અજ્ઞાની બાળક, ગાંડા જેવા માણસો કે સામાન્ય માણસોના મુખમાંથી પણ નીકળી પડે છે. તો તેના માટે એક જ વિધાન બસ છે

'न को शास्त्रनो वक्ता परमेश्वर

न को विवेकना क्षेत्रथी पर'

ત્રીજો સિદ્ધાંત : કોઈપણ મનુષ્યને પરમેશ્વરની કક્ષાએ મૂકવો નહીં.

કોઈપણ વ્યક્તિ અસ્ખલનશીલ (જેના વિચાર કે વર્તનમાં ભૂલ હોઈ જ ન શકે) એવો માનવો નહીં અને કદાચ એટલે જ તેનું ચરિત્ર શુદ્ધ, દિવ્ય, શ્રવાણ કીર્તન યોગ્ય જ છે એમ સમજવું નહીં. મનુષ્ય ત્રણ પ્રકારના હોય છે.

૧. અશુદ્ધવૃત્તિના

અશુદ્ધવૃત્તિના મનુષ્યો સદાચારનો ભંગ કરે તેમાં નવાઈ નથી તેને સમાજ પોતાની રીતે સજા કરવાનો છે.

૨. શુદ્ધવૃત્તિના

શુદ્ધવૃત્તિના મનુષ્યો સદાચારનું પાલન વધારે ચીવટપૂર્વક કરશે.

૩. મહાત્મા પુરુષો

ગ્રંથકાર સ્પષ્ટ કહે છે કે; જો આ પ્રકારના મનુષ્યએ સમાજહિત વિરોધી આચારો કર્યા હોય તો તેને છાવરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો. તે એમની ખામીઓ કે ઉણપો છે એમ સ્પષ્ટ કહેવું.

‘સાર્વજનિક ધર્મ સદાચાર-શિષ્ટાચાર,
મુક્ત બ્રહ્મનિષ્ઠેનેયે ન ભંગનો અધિકાર,
ભલે બુદ્ધિ શુદ્ધ, ચિત્ત સદા નિર્વિકાર’

લેખકના શબ્દોમાં જ સાંભળીએ તો ‘સાચું પૂછતા, કોઈ માડીજયો અસ્ખલનશીલ નથી.’

સામાન્ય રીતે દરેક સમાજે બધાને આવરી લેતા સદાચાર અને શિષ્ટાચારના નિયમો બનાવવા અને દરેકે એ પ્રમાણે જ પોતાનું વર્તન રાખવું. (એ સ્વીકારીને કે, આ નિયમોને તોડનારા માણસો દરેક સમાજમાં હોવાના જ) પરંતુ જ્યારે કોઈ વ્યક્તિને આપણે અવતાર, પેયગંબર, બ્રહ્મનિષ્ઠ, જીવનમુક્ત, સિદ્ધ, બુદ્ધ, અત્યંતશુદ્ધ વગેરે રૂપમાં માનતા થઈએ ત્યારે તેના આચારો વિષે આપણે જુદી જ શ્રદ્ધા રાખતા થઈએ છીએ. તેના જન્મ અને કર્મોને ‘દિવ્ય’ એટલે અલૌકિક, ભજન, કથાને યોગ્ય માનીએ છીએ પણ તર્કથી સ્વીકારતા નથી.

વિશ્વમાં અનેક પ્રકારની આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓ, કલ્પનામાંય ન આવે એવી શક્તિઓ, પ્રાણી, વનસ્પતિ, ચિત્તની અદ્ભુત શક્તિઓ તો માણસ વારંવાર જોતો આવ્યો છે. મનુષ્ય અસાધારણ પ્રાણી છે. બીજા પ્રાણીઓ કરતાં એની ચિત્તશક્તિ અને વૃત્તિઓની અનંતશાખાઓ હોય જ છે તેથી કોઈ યુગમાં લોકોત્તર પુરુષો નિર્માણ થાય.

જેવી કે,

‘રામ, કૃષ્ણ, મહમ્મદ જેવી
બુદ્ધ, મહાવીર, ઈસુ જેવી,
સૌક્રેટિસ અને શંકરાચાર્ય જેવી’

આ સૌ કોઈમાં ગમે તેટલી અસમાન્ય શક્તિઓ હોય, હજારો વર્ષમાં એકાદ જ એવી વ્યક્તિ પેદા થતી હોય, એમના પરાક્રમો અને યશગાથા ગમે તેવા અદ્ભુત હોય, છતાં કોઈને ‘દિવ્ય’ માનવા નહીં અને એ દિશામાં જ આગળ વધવાથી થોડા પણ નક્કર પરિણામો તો મળશે જ.

સ્વ. શ્રી કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળાનું આ પુસ્તક ભારતની ધર્મ, સમાજ, રાજકારણ, અર્થ, શિક્ષણની વ્યવસ્થાના સંદર્ભે ઉદ્ભવેલા સંઘર્ષોના વિષેના વિચારોને રજૂ કરે છે. તેથી તે વાસ્તવિક જગત સાથે સ્પષ્ટ રીતે જોડાયેલું છે. તે કલાજગતનું નથી પરંતુ મનુષ્યના જીવનના રોજબરોજના પ્રશ્નોને સીધું સ્પર્શે છે. ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ વિચારો ખૂબ સંવેદનશીલ અને સ્પષ્ટ વક્તાની વાણી છે. તેના કેન્દ્રમાં સમાજ છે અને ગ્રંથકારે તેને વાસ્તવિકરૂપમાં જેના તે સ્વરૂપે જ આપણી સામે મૂક્યાં છે. તેમણે ચર્ચેલા પ્રશ્નો મોટે ભાગે બધાએ ભોગવ્યાં છે જેમ કે,

- (૧) સમાજની રચનામાં અને વ્યવહારની રૂઢિઓમાં મૂળથી બદલાવ લાવવો હોય તો ધાર્મિક માન્યતાઓમાં સૌપ્રથમ પરિવર્તન લાવવું જોઈએ. પરંતુ આપણા વિચારો માત્ર હિન્દુધર્મના સુધારા માટેના નહીં માનવધર્મના સુધારના લક્ષ્યમાં હોવા ઘટે.
- (૨) સમાજે ઠરાવેલા નિયમોમાંથી કેટલાંકને તે બહુ પ્રમાણિક રીતે ખોટા લાગે એમ બને તો આ નિયમ સત્યાગ્રહવૃત્તિથી તોડવા પડશે. તેનો ભંગ જો સત્ય હશે તો સમાજ પણ પાછળથી અપનાવશે જ. સુધારાનો આ માર્ગ અઘરો પણ જરૂરી તો છે જ.
- (૩) મન એવી વસ્તુ નથી જેને એકવાર શુદ્ધ કર્યા પછી અશુદ્ધિ ન ચઢે. તેમ છતાં હિન્દુધર્મમાં આત્મશુદ્ધિના આડંબર ચાલે છે.
- (૪) સમાજ પ્રત્યેના કર્તવ્યો વિષે બેપરવા, ભોગરત, સ્વાર્થી કે બાળક જેવા અજ્ઞાની સ્ત્રી-પુરુષો સમાજ તરફની જવાબદારીઓમાં શિથિલતા દાખવે પરંતુ સમાજના અગ્રણી શાસકોએ જવાબદારી ઉઠાવવાની રહે.
- (૫) આધુનિક માણસ મહત્તા અને વૈભવના મોહમાં માણસાઈને છોડી બેઠો છે એવું લાગે.
- (૬) શિક્ષણ (અભ્યાસક્રમ નિયત)ની સરખામણીમાં કેળવણીને વધુ મૂલ્ય આપવું જોઈએ.
- (૭) વ્યક્તિની ઉન્નતિ એ આખરે તો સમાજની ઉન્નતિ છે. સમાજધર્મને છોડીને અંગત શ્રેય સાધવાની વૃત્તિ દોષરૂપ છે. સમાજના કલ્યાણને માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું અને એ હેતુથી જ પોતાની શક્તિઓનો ઉપયોગ અને વિકાસ કરવો એ જ સાધના હોવી જોઈએ.
- (૮) ભાષા કરતાં લિપિ વધારે બાહ્ય વસ્તુ છે. તે ભાષાને લખાણમાં પ્રગટ કરવાનું સાધન છે. એને બોલનારની ન્યાત, જાત, ધર્મ, પ્રાન્ત, રાષ્ટ્ર, વગેરે સાથે સંબંધ નથી. માટે તેને વિષેના વાદ, ઝઘડા, મમતપાણું ઊભું થાય એ યોગ્ય નથી. ને તેમ થાય તો લિપિને છોડી દેવી.

છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોમાં ન થયેલો વિકાસ છેલ્લાં થોડાક જ વર્ષોમાં થયો. અનંત પ્રકારનું ઉત્પાદન થયું. જરાપણ તકલીફ વિના, શારીરિક શ્રમ વિના માણસ ભોગ-ઉપભોગના સાધનો માણતો થયો અને તેમ છતાં તંગીનો પાર નથી. દુઃખોનો અંત નથી. શાંતિ, સુલેહ, સંતોષનું નામ નથી. માણસ માણસને જોઈ રાજી થઈ શકતો નથી. વરુ અને સાપ કરતાં વધારે ઝેરી બન્યો છે. તો આ સ્થિતિમાં આપણી ક્યાં ભૂલ થઈ છે ? સુખના સાધનો આપણને દુઃખરૂપ, શાપ સમાં થઈ પડ્યા છે. તેના વિષે સજ્જકે જે અનુભવ્યું છે તે તેમણે કહ્યું છે.

સંદર્ભપુસ્તક :-

‘સમૂળી ક્રાંતિ’ લે. કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા.